

BÖLGESELLEŞME VE TİCARET AKIMLARI: LİTERATÜR İNCELEMESİ*

Murat Can GENÇ*

Metin BERBER†

Özet: 1980'lerin ikinci yarısından beri gündemde olan bölgeselleşme yeni bir fenomen değildir. 1860 yılında imzalanan İngiltere-Fransa ticaret anlaşmasıyla başlayan ikili ticaret anlaşmaları ağı 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da oluşan serbest ticaret düzenine katkı sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası EEC'nin 1957'de Avrupa'da kurulması bölgeselleşmenin dünyanın gelişmekte olan bölgelerine yayılmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bu dönemde ekonomik bütünleşme teorisi de gelişmiştir. Bu çalışma bölgeselleşme süreçlerini ve bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerindeki etkilerini irdeleyen ampirik çalışmaları değerlendirmeyi hedeflemektedir. Birçok çalışma bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerindeki etkisini analiz etmek için çekim modelini kullanmıştır. Bu çalışmalar, farklı sonuçlar raporlamışlardır. Farklılaşan bu etkiler, çalışmaların yöntemi, veri seti, dönemi, bağımlı ve bağımsız değişkenlerinden kaynaklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Bölgeselleşme, Spagetti Kasesi, Ticaret Akımları.

REGIONALISM AND TRADE FLOWS: LITERATURE REVIEW

Abstract: Regionalism has been on the agenda since second half of the 1980s is not a new phenomenon. Network of bilateral commercial treaty that started Anglo-French treaty signed in 1860 has contributed to the move an open trade regime in Europe in the second half nineteenth century. After World War II, establishment of EEC in Europe in 1957 has caused to regionalism spread developing part of the world. At the same time in during this period economic integration theory has developed. This paper aims to explain the processes of regionalism to assess empirical studies analyzing effects of regionalism on trade flows. Many papers have used gravity model in order to analyses the impact of regionalism on trade flows. These papers have reported very different results. The dif-

*Bu çalışma birinci yazar tarafından 2011 yılında KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan "Bölgeselleşme ve Bölgeselleşmenin Ticaret Akımları Üzerindeki Etkisinin Çekim Modeli İle Analizi" başlıklı yayınlanmamış doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

*Dr., KTÜ, İktisat Bölümü, öğretim üyesi, mcgenc@yahoo.com

†Prof.Dr., KTÜ, İktisat Bölümü, öğretim üyesi, mberber@ktu.edu.tr

ferent impacts can be result from papers' methods, data sets, time periods, depended and independent variables.

Keywords: Regionalism, Spaghetti Bowl, Trade Flows.

Giriş

Günümüzde uluslararası ticareti ve dünya ekonomisi etkileyen iki fenomen mevcuttur. Bunlardan birincisi Dünya Ticaret Örgütü (WTO) tarafından koordine edilen çok taraflı ticaret görüşmelerine dayanan serbestleşme; ikincisi ise bölgeselleşme eğilimleridir. Serbestleşme ve bölgeselleşme hareketleri yalnızca günümüzün bir olgusu değildir. Uluslararası ticarete serbestleşmeye yönelik girişimler, “Sanayi Devrimi” sonrasında Avrupa kıtasında yaşanmıştır. Aynı zamanda 1860 yılında İngiltere-Fransa ticaret anlaşması Avrupa’da birçok ticaret anlaşmasının yapılmasını teşvik ederek bölgeselleşme girişimlerine de katkı sağlamıştır. Öte yandan bu anlaşmalar ağı Avrupa’da gümrüklerin düşmesine neden olarak serbestleşmeye de katkı yapmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve 1929 ekonomik krizi hem serbestleşme hem de bölgeselleşme çabalarını sekteye uğratmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ticareti canlandırmak ve serbestleştirmek için 1948 Gümrük Tarifeleri Ticaret Genel Anlaşması (GATT) yapılmıştır. En çok kayırılan ülke [Most Favoured Nation (MFN)] kuralına dayanan çok taraflı ticaret görüşmeleri vasıtasıyla uluslararası ticareti serbestleştirme çabaları başlamış ve bu çabalar 1995 yılından itibaren WTO merkezinde devam etmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa Ekonomik Topluluğu (EEC)’nin 1957 yılında kurulmasıyla bölgeselleşme girişimleri de başlamış, özellikle 1980’lerin ikinci yarısı ve sonrasında ise bölgeselleşme eğilimleri artan bir şekilde devam etmiştir. Aynı zamanda savaş sonrası dönemde bölgeselleşme girişimlerin ekonomik analizi ise Viner (1950) tarafından geliştirilen ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkiler ile ele alınmıştır. Öte yandan bazı araştırmacılar ise bölgeselleşme girişimlerinin ticaret akımları üzerinde yaratacağı etkileri ampirik olarak analiz etmişlerdir. Bölgeselleşme girişimlerinin ticaret akımları üzerinde oluşturacağı etkilerin ampirik analizinde Newton’un çekim yasasından türetilen çekim modeli sıklıkla başvurulan bir analiz yöntemidir. Çekim modeli, iki ülke arasındaki ticaretin ticaret ortağı ülkelerin gelirlerinden pozitif; aralarındaki uzaklıktan ise negatif yönde etkileneceği belirtmektedir.

Çalışmanın amacı, bölgeselleşme girişimlerinin ticaret akımları üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışma aşağıdaki şekilde organize edilmiştir. Birinci bölümde bölgeselleşme süreçleri ve ekonomik bütünleşme teorisi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde spagetti kasesi olgusu ortaya koyulmuştur. Üçüncü bölümde bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerindeki etkilerini çekim modelinden yararlanarak irdeleyen ampirik çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise bölgeselleşme girişimlerinin ticaret akımları üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

1. Bölgeselleşme ve Ekonomik Bütünleşme Teorisi

Bölgeselleşme süreci günümüzdeki seviyesine ulaşmaya kadar Mansfield ve Milner (1999: 595-596)'a göre dört dalga şeklinde gerçekleşmiştir. Bu dalgaların sınıflandırmasında İkinci Dünya Savaşı önemli bir konuma sahiptir. Çünkü savaş sonrası GATT oluşturmuştur. Uluslararası ticaretin serbestleşmesi açısından savaş sonrası dönem savaş öncesi ile kıyaslandığında uluslararası ticaret sisteminde yaşanan değişimlerin başında GATT sisteminin kurulmasının geldiği ifade edilebilir. Bayraktutan (2010: 156)'a göre GATT sisteminin yanı sıra Dünya Bankası ve Uluslar Para Fonu'nun 1950 öncesi kurulması serbestleşme sürecinin üretim, finansman ve ticaret boyutlarına ilişkin kurumsal mekanizmalarını oluşturmuştur. Bölgeselleşmenin son iki dalgası ise GATT'ın gelişip WTO'ya dönüştüğü süreçte, ilk iki dalgası ise İkinci Dünya Savaşı öncesinde meydana gelmiştir.

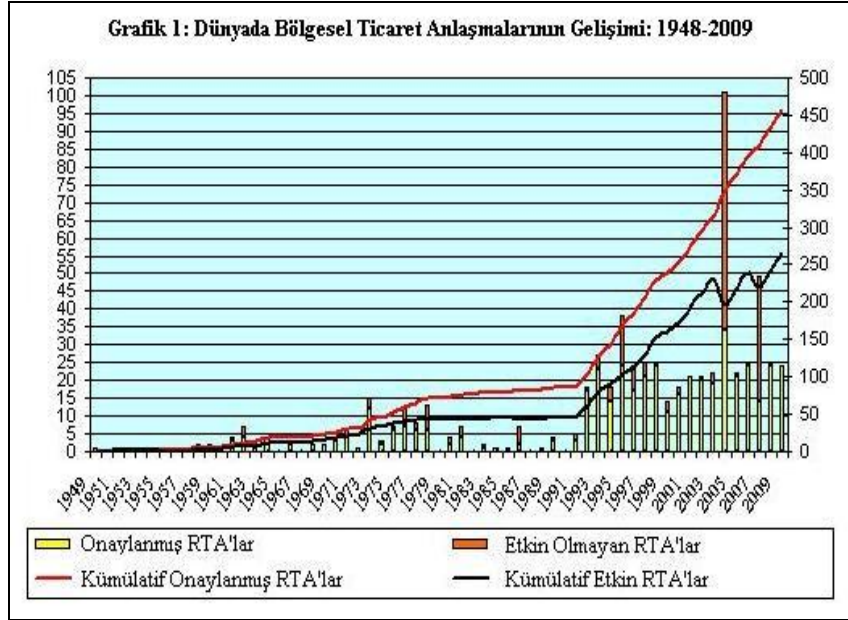
19. yüzyıl, Sanayi Devrimi'nin yarattığı ortamda şekillenmiştir. Devrimin en önemli özelliği, ulaşım ağında yarattığı ilerlemeler olmuştur. Bölgeselleşmenin ilk dalgası ise Sanayi Devrimi'nin yol açtığı gelişmeler ile şekillenen ekonomik ilerlemelerin yaşandığı Avrupa'da gerçekleşmiştir. Literatürde Cobden-Chevalier anlaşması olarak da ifade edilen ve 1860 yılında imzalanan İngiltere-Fransa ticaret anlaşması, Avrupa'da bölgeselleşmenin ilerlemesine yarattığı etkiler ile katkıda bulunmuştur (Mansfield ve Milner, 1999: 596; Irwin, 1993: 96-97). Mansfield ve Milner (1999: 596)'a göre; İngiltere-Fransa ticaret anlaşması koşulsuz MFN hükmü ile anlaşmaya taraf olan ülkeleri birbirine bağlamış ve 19. yüzyılın sonlarında çıkan depresyona kadar uluslararası ekonomik sistemin temelini oluşturmuştur. Diğer taraftan anlaşma yarattığı etkiler ile Avrupa'daki

serbestleşme sürecine de katkılar sağlamıştır[‡]. Lazer (1999: 471)'e göre; anlaşmanın net sonucu anlaşmaya taraf olmayan ve Fransız pazarına ihracat yapan ülkelerin Fransız pazarının kendileri açısından avantajlı olmadığına karar vermeleri olmuştur. Dolayısıyla bu ülkeler Fransız pazarının dışına itilmemek için Fransa ile benzer ticaret anlaşmaları yapmayı istemişlerdir.

Fransa Koşulsuz MFN ağını Belçika 1861, Zollverein 1862 (1865'de yürürlüğe girmiştir), İtalya 1863, İsviçre 1864, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda 1865 ve 1866 yılında Avusturya ile genişletmiştir. Anlaşmalar yeni gümrük indirimleri sağlamıştır. Aynı zamanda koşulsuz MFN ilkesi etkin bir araç olduğunu kanıtlayarak, ülkeleri MFN anlaşması yapmaya cesaretlendirmiştir. Anlaşmaya taraf olanların sayısının artması Avrupa'da düşük gümrük ağının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan 1865 yılında İngiltere, Belçika, İtalya ve diğer ülkeler Zollverein ile MFN şartını içeren anlaşmalar yapmışlardır. Dolayısıyla 1860 yılında yapılan İngiliz-Fransız ticaret anlaşması, çok sayıda ikili anlaşmaya yol açarak Avrupa'nın düşük gümrükler ile kaplanmasına neden olmuştur (Irwin, 1993: 97)

Birinci Dünya Savaşı, bölgesel ticaret anlaşmalarındaki büyümeyi engellemiştir. Bölgeselleşmenin ikinci dalgası ise, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlanması ile başlamıştır. Ancak ikinci dalga, birinci dalgaya kıyasla daha fazla ayırıcı eğilimler barındırmıştır. Bu nedenle iki dünya savaşı arasında yaşanan süreçteki bölgeselleşme oluşumları, yüksek derecede tercihli olmuşlardır (Mansfield ve Milner, 1999: 596-597). İki savaş arasında ayırıcı ticari bloklar ve korumacı ikili ticaret anlaşmaları yapılmıştır. Dolayısıyla dünya ticaretinde ciddi daralmalar yaşanmıştır. Aynı zamanda 1929 yılındaki dünya buhranı ile ticaretteki bunalımlar paralel devam etmiştir (Irwin, 1993:91). Öte yandan 1930'lardaki ticaret politikalarının ekonomik sonuçları, dünya genelinde olumsuz olarak algılanmıştır. Yüksek ticaret engelleri, ticaret hacmini ve ticaretten elde edilen kazançları azaltmıştır. Aynı zamanda bu dönemdeki iki taraflı ticaret ve bölgeselleşme oluşumları çok taraflı ticaret girişimlerini azaltarak uluslararası ticareti ve bu ticaretten doğacak kazançları engellemiştir. Yaşanan olumsuzluklar siyasi tansiyonu yükselterek İkinci Dünya Savaşı'nın oluşmasına katkıda bulunmuştur (Pomfret, 1997: 59).

[‡] Bkz. De Melo vd. (1992: 1), Irwin (1993: 95-98), Lazer (1999: 482), ve Mansfield ve Milner (1999: 596).

Kaynak: WTO (2010a)

Öte yandan ticaret sisteminde yaşanan bunalımlar, GATT ile giderilmek istenmiştir. GATT, aynı zamanda 24. maddesinde bölgeselleşme oluşumlarının kurulmasına da imkan yaratmıştır. Böylece çok taraflı serbestleşme ve bölgeselleşme süreçleri birlikte süregelmiştir. Grafik 1'de İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan bölgeselleşme girişimlerinin seyri sunulmuştur. Grafikten görüleceği üzere bölgeselleşme girişimleri 1950'lerin sonları ile artmaya başlamıştır. Ancak bölgeselleşme girişimleri 1980'li yıllardan 1990'lı yıllara gelinceye kadar durağan bir seyir izlemiştir. Literatürde İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan bölgeselleşmenin üçüncü dalgası 1950'lerin sonu 1960'lar ile başlayan süreç "Eski Bölgeselleşme" ve bölgeselleşmenin dördüncü dalgası 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990 sonrası yaşanan süreç "Yeni Bölgeselleşme" şeklinde sınıflandırılmıştır^{§,**}.

[§] İkinci Dünya Savaşı sonrası bölgeselleşmenin sınıflandırılmasında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Literatürde kimi araştırmacılar Eski Bölgeselleşmeyi bölgeselleşmenin birinci dalgası veya birini bölgeselleşme yeni bölgeselleşmeyi bölgeselleşmenin ikinci dalgası veya ikinci bölgeselleşme olarak sınıflandırmaktadır. Bkz. Bhagwati (1993: 28-30), Grilli (1997: 194-200), Burfisher vd. (2003: 2-3) ve Bayraktutan (2010:79-86).

1.1. Eski Bölgeselleşme

Eski bölgeselleşmenin geliştiği dönem öncesinde dünya iki savaş geçirmiş ve imparatorluklar yerini ulus devletlere bırakmıştır. Böylece milliyetçi ekonomik politikaların temelleri de atılmıştır. Diğer taraftan dünya iki kutuplu bir güç dengesi ile karşı karşıya kalmıştır. Kapitalist sistemi savunan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile sosyalist sistemin savunucu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) bu dönemdeki çok taraflı serbestleşme, bölgeselleşme ve ekonomi politikalarını şekillendirmişlerdir. ABD, çok taraflı serbestleşme sistemi savunmuş, bölgeselleşme girişimleri içinde yer almamıştır. Avrupa devletleri güç dengesinde geride kalmasına karşın üçüncü bir güç odağı olabilmek maksadı ile bölgeselleşme girişimlerini başlatmıştır. Grilli (1997:94)'e göre eski bölgeselleşme Avrupa'da EEC'nin kurulması ile başlamıştır.

Avrupa yüzyıllardır sürdürdüğü dünyanın merkezi olma özelliğini İkinci Dünya Savaşı'nın sonlanması ile birlikte iki yeni süper güç ABD ve SSCB'ye vermiştir. Bundan ötürü Avrupa'nın bu iki güç arasında kendine bir denge oluşturabilmesi için ekonomik ve siyasal bakımdan bütünleşmesi gerekmiştir. Diğer taraftan Avrupa'daki işsizlik, gelişmemiş yörelerin geliştirilmesi ve ekonomik gelişmenin hızlandırılması için de bütünleşme gerekli görülmüştür. Öte yandan dünya savaşları Avrupa'daki barışa duyulan özlemi yükseltmiş ve böylece bütünleşme ile savaş çıkmasının engelleneceği düşünülmüştür (Seyidoğlu, 2009: 245). Özellikle Fransa ve Almanya 1870 yılından 1945 yılına kadar savaşmışlardır. Bu durumun yarattığı etkilerin ortadan kaldırılması ve olası bir savaş çıkma ihtimalinin düşürülmesi için bir bölgeselleşme girişiminin yapılması düşüncesi oluşmuştur (Whalley, 1996: 18).

Eski bölgeselleşme, Avrupa'da Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA)'nın kurulmasıyla devam etmiştir. Bölgeselleşme süreci Avrupa dışında dünyanın gelişmekte olan bölgelerinde de ortaya çıkmaya başlamıştır (Grilli, 1997: 194-195). Eski bölgeselleşme sürecinde Afrika'da; Batı Afrika Ekonomik Topluluğu (CEAO) 1966, Mano Nehri Birliği (MRU) 1973, Orta Afrika Ekonomik ve Gümrük Birliği (UDEAC) 1973, Batı Afrika Devletleri Topluluğu (ECOWAS) 1975, Büyük Göller Ülkeleri Ekonomik Topluluğu

** Eski ve Yeni bölgeselleşme süreçlerinde oluşturulan bölgeselleşme oluşumları için Bkz. Karluk (2002: 491-577), Nebioğlu (1997: 67-133) ve Bayraktutan (2010: 79-172).

(CEPGL) 1976 ve Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC) 1980, Latin Amerika'da; Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi LAFTA 1960, Orta Amerika Ortak Pazarı (CACM) 1960, Karayipler Serbest Ticaret Bölgesi (CARIFTA) 1965, And ülkeleri Paktı (ANDEAN) 1969, Orta Doğuda Arap Ortak Pazarı (ACM) 1964 ve Asya'da Güney Doğu Asya Ulusları birliği (ASEAN) 1967 yıllarında kurulmuştur. Avrupa'da gelişmiş ülkelerin diğer bölgelerde ise az gelişmiş ülkelerin birbirleri ile bütünleşme yolunu tercih etmeleri, eski bölgeselleşmenin en belirgin özelliği olmuştur^{††}.

Eski bölgeselleşme süreci aynı zamanda ekonomik bütünleşme analizlerinin temellerinin atıldığı dönemdir. Bayraktutan (2010: 32)'e göre; "ekonomik bütünleşme için genel kanaat uzunca bir süre onun mutlaka faydalı olacağı biçimindeydi; serbest ticaretin optimum ve serbest ticaret alanları, gümrük birliği gibi girişimlerin serbest ticaret doğrultusunda adımlar olduğu; dolayısıyla bütünleşmenin mutlaka refahı artıracacağı düşünülüyordu". Ekonomik bütünleşme analizi gümrük birliği teorisinden hareketle Viner (1950) tarafından sistematik bir şekilde ele alınmıştır^{‡‡}. Viner (1950), literatüre kazandırdığı ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkiler ile ekonomik bütünleşmenin ekonomik bütünleşme üye olan ve olmayanlar üzerinde yaratacağı etkileri analiz etmiştir. Viner (1950)'nin ekonomik bütünleşme teorisine katkısı ekonomik bütünleşmeler dünya refahını artırır görüşünü değiştirmiştir. Lipsey (1960: 497)'e göre Viner (1950) ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkiler ile gümrük birliği oluşturmanın dünya refahını yükseltir yönündeki görüşleri çürütmüştür. Bhagwati (1991: 59)'a göre; Viner (1950)'in teoriye ana katkısı, serbest ticarete tercihli geçişlerin dünya refahını yükseltmeyeceğini göstermesi olmuştur.

Viner (1950), analizinde yalnızca üretim etkisini dikkate alarak ekonomik bütünleşmenin dünya refahı üzerindeki etkilerini irdelemiştir. Analizin yalnızca üretim etkisini dikkate alması diğer araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Tüketim etkisi, Meade (1955), Gehrels (1956-57) ve Lipsey (1957) tarafından teoriye eklenmiştir. Böylece ticaret saptırıcı bir gümrük birliği olması durumunda bile tüketimden doğacak kazançlar sayesinde refah seviyesi yükselebilir. Diğer taraftan teori, 1960'lı yıllarda ekonomik bü-

^{††} Bölgeselleşme oluşumlarının gelişmişlik düzeyine göre ayrılmaları literatürde Kuzey-Kuzey ve Güney-Güney bölgeselleşme oluşumları şeklinde de ifade edilir (Grilli, 1997:195-198; Cosbey vd. 2004:28-30).

^{‡‡} Literatürde ekonomik bütünleşme teorisinin gelişiminde Viner (1950) temel çalışma olarak görülse de teoriye Viner öncesi katkılar da yapılmıştır. Bkz. Pomfret (1997: 177-180), Ertürk (2002: 52), Baldwin (2008a:3) ve Bayraktutan (2010: 28-29).

tünleşmenin nedenleri üzerine odaklanmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere karşı kendi piyasalarını korumak için serbest ticaret anlaşmaları ve gümrük birlikleri ile kendi aralarındaki ticareti serbestleştirerek sanayileşme maliyetlerini düşürebilecekleri görüşü Johnson (1965), Cooper ve Massell (1965) ve Bhagwati (1968) tarafından birbirlerinden bağımsız olarak yaptıkları çalışmalarda ortaya konulmuştur (Bhagwati ve Panagariya, 1996: 83). Yapılan bu çalışmalar ile ekonomik bütünleşmelerin sanayileşmede kullanılabileceklerinin ifade edilmesi ekonomik bütünleşmelerin neden gerçekleştirildiğinin açıklanmasına katkıda bulunmuştur.

1.2. Yeni Bölgeselleşme

Eski bölgeselleşme süreci Avrupa dışında etkinliğini kaybetmiştir. Ancak bu süreç içinde Avrupa Topluluğu ilk genişlemesini gerçekleştirmiş ve ekonomik bütünleşme derecesini derinleştirmiştir. Aynı zamanda EFTA ve Avrupa Topluluğu kendi üyeleri arasında imalat malları ticaretini serbestleştirmiştir (Grilli, 1997: 197, Panagariya, 1999: 480). Bölgeselleşme 1980'lerin ikinci yarısında Kuzey Amerika'da tekrar ortaya çıkmıştır (Grilli, 1997: 197; Baldwin, 2008a:1). Yeni bölgeselleşme sürecinde dünyada önemli değişimler yaşanmıştır. ABD tek başına egemen güç konuma yükselmiştir. Diğer taraftan soğuk savaş olarak da ifade edilen süreç, 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile son bulmuştur. Bu gelişmeler ışığında yeni bölgeselleşme süreci şekillenmiştir. Aynı zamanda dünya genelinde ithal ikameci sanayileşme politikaları büyük ölçüde terk edilmiş ve ülkeler finansal politikalarda da serbestleşmeler gerçekleştirmişlerdir. Ekonomik politikalarda ve siyasal ortamda yaşanan gelişmeler yeni bölgeselleşme için uygun bir zemin yaratmıştır. Bölgeselleşmenin ilk ortaya çıkışı, Sanayi Devrimi'nin yarattığı ortam içinde başlamışken, benzer şekilde yeni bölgeselleşme de bilgi ve ulaşım ağında yaşanan önemli ilerlemelerin kaynağında şekillenmiştir. Grilli (1997: 197)'ye göre yeni bölgeselleşme Kanada ve ABD arasında 1988 yılında oluşturulan ve Meksika'nın katılımı ile Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA)'ya dönüşen serbest ticaret anlaşması ile başlamıştır.

Dolayısıyla yeni bölgeselleşme sürecinin en belirgin özelliği, ABD'nin bölgeselleşme lehinde tutum değiştirmesidir. ABD'nin tutum değişikliği yeni bölgeselleşme sürecini hızlandırmıştır^{§§}. Avrupa Topluluğu tek pazar programını tamamladıktan sonra parasal

^{§§} Bhagwati (1993: 29), Mistry (1995: 14), Grilli (1997: 200), Baldwin (1997: 866, 1999: 479), Panagariya ve Srinivasan (1998: 222-223), Panagariya (1999: 481) ve Whalley (2008: 518) ABD'nin tutum değişikliğinin bölgeselleşme üzerindeki etkisini vurgulamıştır.

birliği gerçekleştirmiş, EFTA ve AB arasında Avrupa Ekonomik Alanı (EEA) oluşturulmuş, AB genişlemeye devam etmiştir. Aynı zamanda AB Baltık devletleriyle serbest ticaret anlaşmaları, Türkiye ile gümrük birliği eski Sovyet cumhuriyetleri ile ortaklık ve işbirliği anlaşmaları imzalamıştır (Bayraktutan, 2010: 82). Avrupa ve Amerika da yaşanan gelişmeler, dünya genelinde bölgeselleşme eğilimlerini yükseltmiştir. Grilli (1997: 197-198) ve Ruiz-Dana vd. (2007: 13)'e göre ANDEAN, CACM ve CARICOM kendilerini yenilemiştir. Öte yandan Asya ve Pasifik'de ASEAN Serbest Ticaret Anlaşması (AFTA), Güney Asya Tercihli Ticaret Anlaşması (SAPTA) ve Asya Pasifik Ekonomik Işbirliği (APEC); Afrika'da ise Güney ve Doğu Afrika Ortak Pazarı (COMESA) ve Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği (WAEMU) oluşturulmuştur***.

Ayrıca çok taraflı ticaret görüşmelerinde yaşanan gelişmeler de bölgeselleşme girişimleri için imkan yaratmıştır. Panagariya (1999: 481), ABD'nin GATT'ın 1982 yılındaki bakanlar toplantısında çok taraflı ticaret görüşmelerini başlatmaya kalkışıp EEC'den gerekli tavrı alamayınca bölgeselleşme sürecine dahil olduğunu belirtmiştir. Grilli (1997: 199)'a göre bölgeselleşme çok taraflı ticaret sisteminin okme ihtimaline göre bir alternatif olarak algılanmıştır. Diğer taraftan Whalley (1996: 17-20) ok taraflı ticaret görüşmelerinde kk lkelerin müzakere güçlerini artırmak için blgeselleşmeyi kullandıklarını belirtmiştir. Çok taraflı ticaret ve bölgeselleşme ilişkisi Whalley (2008: 529) tarafından iki başlıkta özetlenmiştir. Birincisi çok taraflı ticaret görüşmelerinin başarısız olması durumunda bölgeselleşme bu boşluğu doldurur. İkincisi ise çok taraflı ticaret görüşmelerinin başarısızlığını bölgeselleşme oluşumlarına katılım ile çok taraflı ticaret görüşmelerinde baskı unsuru yaratarak nleme dşincesi, bölgeselleşmenin büyümesine yol açar şeklinde dir.

2. Bölgeselleşme ve Spagetti Kasesi

Günümüz dünyasında WTO'ya tescil edilmiş Eylül 2011 tarihi itibari ile 310 adet bölgeselleşme girişimi mevcuttur. WTO (2011)'den alınan verilere göre; bu bölgeselleşme girişimlerinin 219 tanesi mal ticaretini kapsarken, 91 adeti ise hizmet ticaretine yöneliktir. Mal ticaretini kapsayan anlaşmaların büyük bir çoğunluğu (%82.6) serbest ticaret anlaşması şeklinde iken, %10.5'i gümrük birliği ve %6.9'u tercihli ticaret anlaşmasıdır. Dolayısıyla mal ticaretini hedef alan bölgeselleşme girişimlerinin tesis edilmesi gümrük

*** Yeni blgeselleşmede eski bölgeselleşmenin aksine gelişmiş ve gelişmekte olan lkelerin katıldıkları (Kuzey-Güney) bölgeselleşme oluşumları kurulmaktadır. Bu durumu Bouzas (2005: 9) yeni blgeselleşmede yaşanan önemli bir değişim olarak vurgulamıştır. Mistry (1995: 13) ise yeni blgeselleşmede yaşanan bu değişimin istisnadan ziyade bir kural olabileceğini belirtmiştir.

birliği anlaşmalarına kıyasla daha kolay olan serbest ticaret anlaşmaları şeklinde gerçekleştirilmesi dikkat çekicidir.

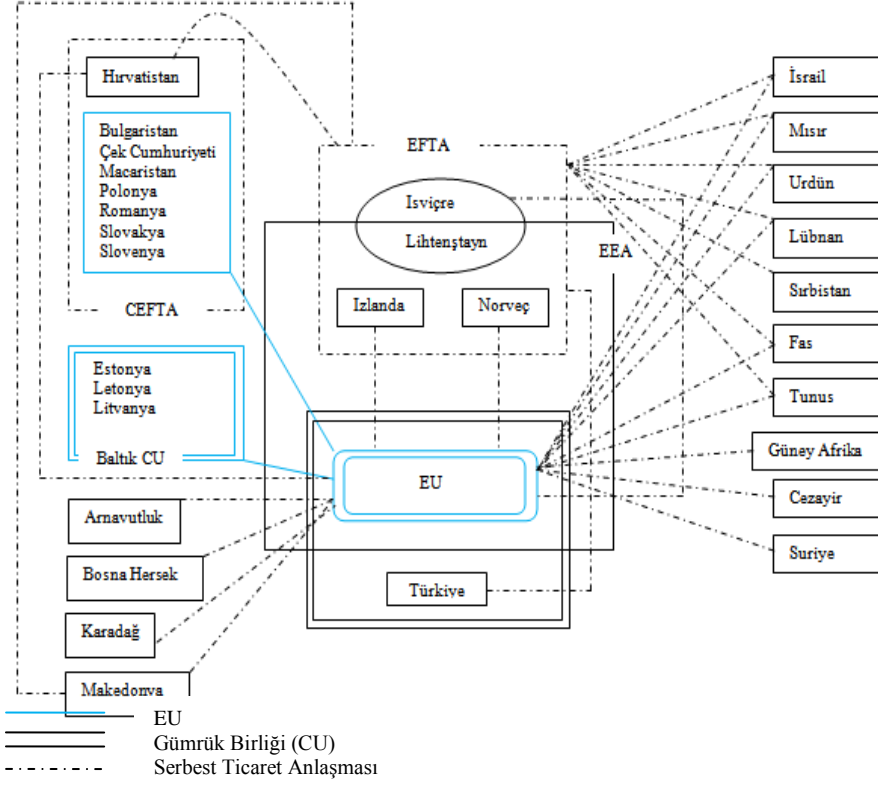
GATT ve onu takiben WTO, MFN ilkesi çerçevesinde çok taraflı serbestleşmeyi sağlamayı hedeflemesine rağmen, “GATT anlaşmasının 24. maddesinde” ve “GATS anlaşmasının 5. maddesinde” bölgeselleşme girişimlerinin oluşturulmasına da imkan verilmiştir. Ayrıca GATT’da yürütölen çok taraflı ticaret görüşmelerinin 1979 yılındaki Tokyo raundunda kabul edilen “Dayanak Hükümü” (Enabling Clause) kararı ile gelişmekte olan ölkelere tercihli ticaret anlaşmaları yapma yönünde kolaylıklar sağlanmıştır. Bölgeselleşme girişimlerinin mevcut durumu bahsi geçen düzenleyici hükümlere göre değerlendirildiğinde, yarısından fazlası (%59.3) GATT’ın 24. maddesi, %29.4’ü GATS’ın 5. Maddesi ve %11.3’ü Dayanak Hükümü kapsamında oluşturulmuştur (WTO, 2011).

Dünya genelinde ölkelerin çok sayıda bölgeselleşme girişimi oluşturmaları ve aynı zamanda ölkelerin birden fazla bölgeselleşme girişimleri içinde yer alma çabaları uluslararası ticaret düzeninde karmaşık bir yapı meydana getirmiştir. Bhagwati (1995), bu yapıyı tanımlamak için “spagetti kasesi” (spaghetti bowl) kavramını kullanmıştır. Spagetti kasesi yaklaşımında, kase çok taraflı ticaret sistemini ifade etmektedir. Kasenin içindeki spagettilerin karmaşık görüntüsü ise bölgeselleşme girişimlerinin ulaştığı karmaşık düzeni nitelendirmektedir^{†††}.

Avrupa’daki bölgeselleşme girişimleri, EU merkezinde ve kısmen de EFTA etkisinde şekillenmiştir. EU ve EFTA Kuzey Afrika ve Orta Doğu ölkeleri ile serbest ticaret anlaşmaları yapmıştır. Öte yandan EU ve EFTA kendilerine üye olmayan Orta ve Doğu Avrupa ölkeleriyle de serbest ticaret anlaşmaları faaliyete geçirmiştir. Böylece Avrupa kıtasında yapılan ikili serbest ticaret anlaşmaları ve bazı ölkelerin diğer anlaşmalara da üye olması Avrupa için karmaşık bir düzen yaratmıştır. Şekil 1 Avrupa için spagetti kasesi olgusunu sunmaktadır.

^{†††} Literatürde bu durumu ifade etmek için “Noddle Kasesi (Noddle Bowl)” ve “Göbek-İspit (Hub-and-Spoke)” kavramları da kullanılmaktadır. Bu kavramlar için Bkz. Baldwin (2007: 4-5), Lloyd (2002: 1286-1289), Lloyd ve Maclaren (2004: 459-462).

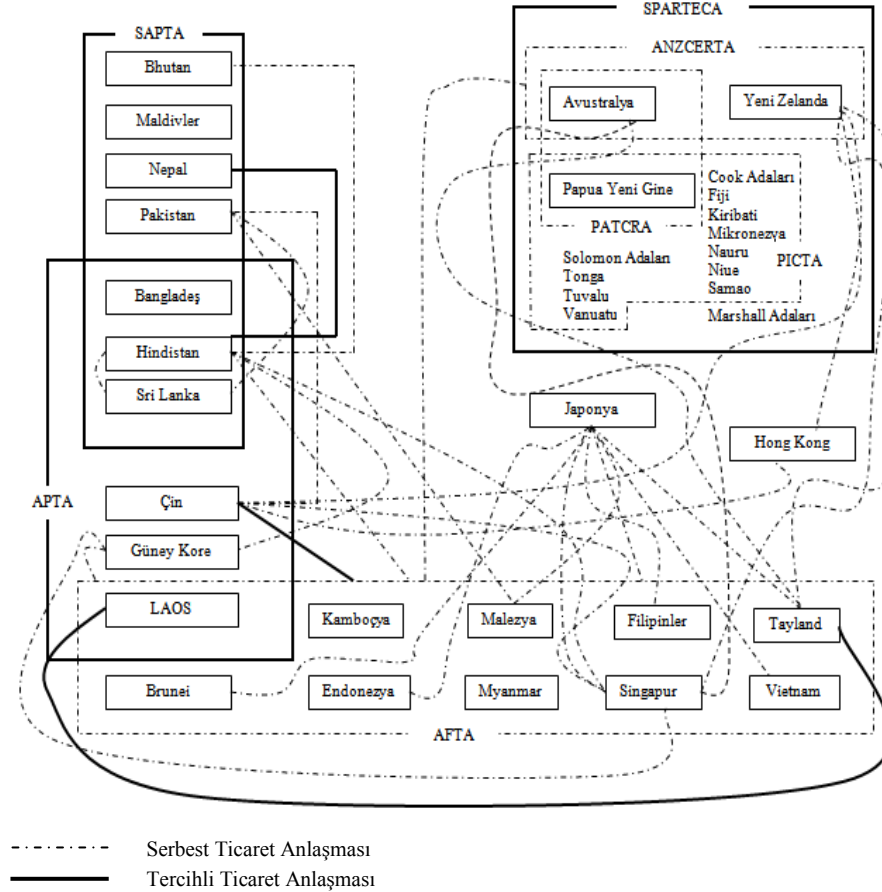
Şekil 1: Avrupa İçin Spagetti Kasesi

Kaynak: Snape (1996: 392), Baldwin (2008b: 3) ve WTO (2010b)'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

2000'li yıllardan sonra Çin ve Japonya'nın bölgeselleşme hareketlerine katılmaları, Asya için bölgeselleşme trendini artırmıştır. Bu süreçte AFTA üyelerinin Çin, Japonya ve bölgedeki diğer ülkeler ile yaptıkları ikili serbest ticaret anlaşmaları, bölgedeki ticaret düzenini karmaşık bir şekle dönüştürmüştür. Şekil 2'de Asya için spagetti kasesi sunulmuştur.

Şekil 2: Asya İçin Spagetti Kasesi

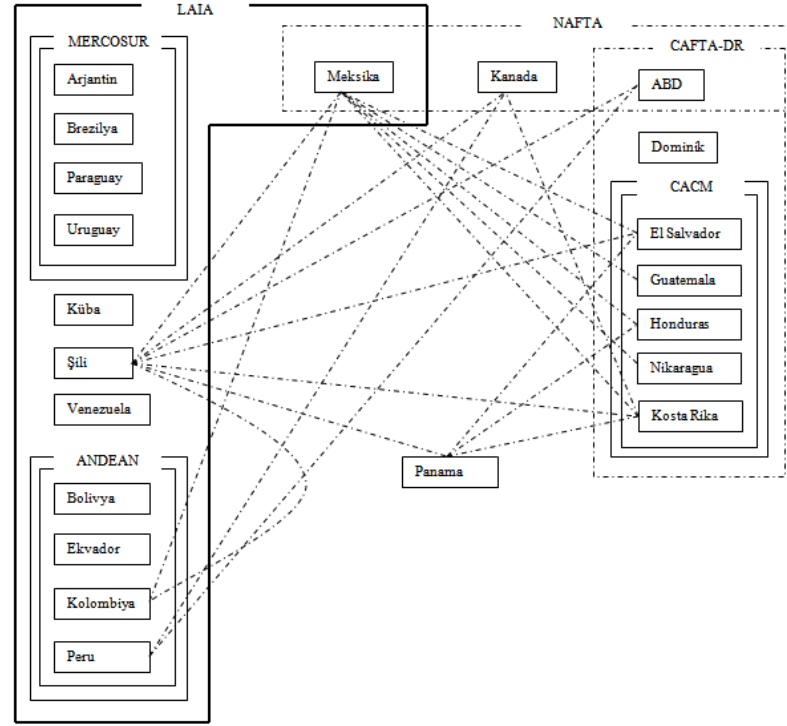

Kaynak: Baldwin (2006: 1506) ve WTO (2010b)'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Amerika kıtasındaki bölgeselleşme, ABD'nin bölgeselleşme girişimlerine aktif bir şekilde katılması yönündeki tavır değişikliğiyle şekillenmiştir. ABD bölgeselleşme girişimlerine katılmadan önce Güney Amerika'da gelişmekte olan ülkeler arasında bölgeselleşme deneyimleri yaşanmıştır. 1980'lerin ikinci yarısı ve sonrasında ABD, Kanada ve Meksika Amerika kıtasındaki diğer ülkeler ile ikili serbest ticaret anlaşmaları yapmışlardır. Diğer taraftan CACM bölgeselleşme girişimi üyeleri ile Şili ve Panama ikili serbest

ticaret anlaşmalarıyla bölgeselleşme trendine dahil olmuşlardır. Dolayısıyla gerçekleştirilen bölgeselleşme deneyimleri Amerika için karmaşık bir ticaret düzeninin oluşmasına yol açmıştır. Amerika kıtası için spagetti kasesi ise Şekil 3’de sunulmuştur.

Şekil 3: Amerika İçin Spagetti Kasesi

- ==== Gümrük Birliği (CU)
- Serbest Ticaret Anlaşması
- Tercihli Ticaret Anlaşması

Kaynak: WTO (2010b)'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

3. Bölgeselleşmenin Ticaret Akımları Üzerindeki Etkileri: Ampirik Literatür

Bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerinde yarattığı etkiler, çekim modelini kullanan çalışmalar üzerinden incelenmiştir. Newton'un "çekim yasasına" dayanan çekim modeli, ticaret akımları, iç ve uluslararası göç, doğrudan ve dolaylı yabancı sermaye akımları ve trafik gibi alanlarda da kullanılmaktadır. Ticaret akımlarının analizinde kullanılan çekim modeli Tinbergen (1962) ve Linneman (1966)'a kadar uzanırken, bu model ilk kez Aitken (1973) tarafından bölgeselleşmenin analizinde kullanılmıştır. Aitken (1973)'den günümüze gelininceye kadar bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerinde yarattığı etkileri araştıran çok sayıda ampirik çalışma üretilmiştir. Çalışmalar, bölgeselleşmenin hem bölge içi hem de bölge dışıyla olan ticareti ne yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Tablo 1'de, bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerinde yarattığı etkileri araştıran bazı çalışmalar ve sonuçları sunulmuştur.

Tablo 1'den görülebileceği üzere çalışmalar yöntem olarak yatay kesit, panel veri ve her iki yöntemi kullanan çalışmalar şeklinde sınıflandırılabilir. Öte yandan çalışmalar kullandıkları bağımlı değişkene göre de sınıflandırılabilir. Bu bağlamda bazı çalışmalar ihracatı (EX), bazı çalışmalar ithalatı (IM) ve bazı çalışmalar ise Toplam Ticareti (TR) bağımlı değişken olarak kullanmışlardır. Diğer taraftan çalışmalarda çekim modelinin iki ana değişkeni olan gelir düzeyi ve ticaret ortağı ülkeler arasındaki uzaklık değişkenlerinin yanında nüfus, döviz kuru, ortak sınır ve dil kukla değişkenleri temel açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır.

Bölgeselleşme süreçleri ve bu süreçlerde yaşanan bölgeselleşme deneyimleri, dünya üzerinde Avrupa, Amerika ve Asya olmak üzere 3'lü bir yapılanmayı ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bölgeselleşme oluşumlarına ait kukla değişkenlerinin modele eklenmesi, araştırmaların amaçlarına göre farklılıklar içermiştir. Yapılan ampirik çalışmalarda Avrupa kıtasından EU ve EFTA; Amerika kıtasından NAFTA, MERCOSUR, ANDEAN ve CACM ve Asya kıtasından ASEAN ve SAPTA gibi bölgesel oluşumlara sıklıkla yer verilmiştir.

Bu çerçevede Avrupa kıtasında kurulan EFTA'nın ticaret akımları üzerindeki etkilerini ele alan Aitken (1975) ve Bergstrand (1985), EFTA'nın bölge içi ticaret kukla değişkenini pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı tespit etmişlerdir. EFTA bölgeselleşme oluşumunu araştırma konusu yapan diğer çalışmalar, Clarete vd. (2003) ve Rojid (2006) da EFTA'nın bölge içi ticaretini pozitif; Soloaga ve Winters (1999) ise negatif yönde etkilediğini saptamıştır. Ancak Soloaga ve Winters (1999)'a göre bu negatif etki 1986 yılın-

dan sonra artan bir eğilim sergilemiştir. Diğer taraftan Clarete vd. (2003), EFTA'nın ithalat üzerinde negatif etkiler yarattığını tespit etmelerine karşın, ihracat üzerinde ise pozitif fakat anlamsız etkiler (1995 ve 2000 yılı için anlamlı) bulmuşlardır. Rojid (2006) ise EFTA'nın bölge dışı ile ticaretini azaltarak bölge içi ticaretini teşvik ettiği bulgusuna ulaşmıştır. Soloaga ve Winters (1999) ise EFTA'nın ihracat ve ithalat üzerinde pozitif etkiler oluşturduğunu ancak bu etkilerin 1986 yılından sonra azaldığını belirlemişler ve EFTA'nın ticareti saptırdığı bulgusuna ulaşmışlardır. Çalışmalardan elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde EFTA oluşumunun bölge içi ticaretini bölge dışıyla olan ticaretini azaltarak artırdığı ifade edilebilir.

EEC/EU bölgeselleşme oluşumunun Aitken (1975), Bergstrand (1985), Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann (2003), Papazoglou vd. (2006), Tumbarello (2006) ve Trotignon (2009)'a göre bölge içi ticaretini olumlu; Soloaga ve Winters (1999), Clarete vd. (2003) ve Rojid (2006)'a göre olumsuz; Recalde vd (2008) ve Martinez-Zarzoso vd. (2009)'a göre bazı tahminlerde olumlu bazılarında ise olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir. Soloaga ve Winters (1999)'a göre EU'nun bölge içi ticaretini ölçen kukla değişkenin katsayısı, EFTA bölgeselleşme oluşumunda olduğu gibi 1986 yılından sonra artan bir eğilim göstermiştir. Diğer taraftan Soloaga ve Winters (1999)'a göre EU, ithalatı pozitif ihracatı hem pozitif hem de negatif yönde etkilemiştir. Aynı zamanda tahmin edilen bu ithalat ve ihracat kukla katsayıları, 1986 yılından sonra azalan eğilime sahip olmuşlardır. Clarete vd. (2003), Carrere (2006), Rojid (2006), Tumbarello (2006) ve Trotignon (2009) ise EU'nun ihracat ve ithalat üzerinde olumlu etkiler yarattığı ve ticareti saptırmadığı bulgusuna ulaşmışlardır. Ancak Recalde vd (2008) ile Martinez-Zarzoso vd. (2009) EU'nun ihracat ve ithalat üzerinde pozitif etkilerinin yanı sıra negatif etkilerini de tahmin etmişlerdir. Çalışmalardan elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, EU ticaret yaratıcı bir bölgeselleşme oluşumu olarak yorumlanabilir.

Öte yandan NAFTA bölgeselleşme hareketi bölge içi ticaretini; Soloaga ve Winters (1999), Bussiere vd. (2005), Tumbarello (2006), Jugurnath vd. (2007) ve Trotignon (2009)'a göre olumlu; Croce vd. (2004), Martinez-Zarzoso vd. (2009) ve Carrere (2006)'nın bazı tahminlerinde olumlu bazı tahminlerinde ise olumsuz yönde etkilediği saptanmıştır. Croce vd (2004)'ün bulgularından hareketle NAFTA 1997 yılı sonrası bölge içi ile ticareti artırmış ve bölge dışı ile olan ithalatı azaltmıştır. Carrere (2006)'nın gerçekleştirdiği panel veri tahminine göre NAFTA bölge dışı ile olan ithalatı negatif yönde; yatay kesit tahminlerde ise NAFTA ithalatı pozitif ihracatı hem pozitif hem de negatif yönde etkilemiştir. Rojid (2006) NAFTA'nın bölge dışı ile olan ihracat ve ithala-

tını olumsuz yönde etkilediğini yani ticareti saptırdığını saptamıştır. Tumbarello (2006) ise gerçekleştirdiği panel veri tahminlerinde NAFTA'nın ithalat ve ihracat kuklalarını sırasıyla pozitif ve negatif aynı zamanda istatistiksel olarak anlamlı bulmuş ve NAFTA'nın bölge dışıyla ortalama %20 oranında daha az ticaret yaptığı sonucuna ulaşmıştır. Trotignon (2009) NAFTA için panel veri tahminlerinde Tumbarello (2006) ile paralel sonuçlar elde etmiş ve NAFTA'yı ihracat saptırıcı bir bölgeselleşme oluşumu olarak belirlemiştir. Bu sonuca göre NAFTA bölge içi ticaretini bölge dışıyla gerçekleştirdiği ihracatı azaltarak artırmıştır. Benzer şekilde Jugurnath vd. (2007) NAFTA'nın ihracatı saptırdığı bulgusuna ulaşmışlardır. Martinez-Zarzoso vd. (2009) ise 1990 yılları ve sonrası için dinamik panel tahminlerinde NAFTA'yı ticaret yaratıcı bir bölgeselleşme hareketi olarak tespit etmişlerdir. NAFTA için gerçekleştirilen çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde bölge içi ticareti artırırken, bölge dışıyla olan ticareti olumsuz yönde etkilediği ifade edilebilir.

MERCOSUR, CACM ve ANDEAN bölgeselleşme oluşumlarını çalışmalarında inceleme konusu yapan Soloaga ve Winters (1999), Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann (2003), Clarete vd. (2003), Croce vd. (2004), Bussiere vd. (2005), Rojid (2006), Tumbarello (2006), Jugurnath vd. (2007), Recalde vd. (2008), Trotignon (2009) ve Martinez-Zarzoso vd. (2009) bu oluşumların bölge içi ticaretlerini artırdıklarını tespit etmişlerdir. Carrere (2006) ise ANDEAN ve CACM için diğer araştırmacılar ile paralel sonuçlar elde ederken, yalnızca MERCOSUR için bölge içi ticaret kuklasını hem pozitif hem de negatif işaretli saptamıştır. Amerika kıtasında gelişmekte olan ülkeler arasında oluşturulan bu gümrük birlikleri, ihracat ve ithalat üzerinde farklılaşan etkiler oluşturmuşlardır. Şöyle ki; Soloaga ve Winters (1999), CACM ve ANDEAN'ın hem ihracat hem de ithalat üzerinde negatif etkiler yarattığını tespit etmişlerdir. Bu araştırmacılara göre; MERCOSUR ithalatını negatif etkilemesine karşın ihracatını 1992 yılına kadar pozitif 1992 yılı sonrasında negatif yönde etkilemiştir. Clarete vd (2003) ANDEAN'ın ithalatı olumsuz etkilediği MERCOSUR'un ise ihracatı teşvik ettiği bulgusuna ulaşmışlardır. Croce vd (2004) ANDEAN ve CACM'ı ticaret saptırıcı bölgeselleşme hareketleri olduğu ve MERCOSUR'un ise bölge içi ticaretindeki artışlar ile bölge dışı ticaretindeki azalışların birbirine yakın olduğu sonucuna varmışlardır. Rojid (2006), ANDEAN ve CACM için Croce (2004) ile paralel sonuçlar bulmasına karşın, MERCOSUR'un hem ihracatı hem de ithalatı azalttığını saptamıştır. Jugurnath vd. (2007) ve Recalde vd. (2008) MERCOSUR bölgeselleşme oluşumunun Rojid (2006) gibi ihracat ve ithalatı olumsuz etkilediğini tespit etmişlerdir. Trotignon (2009) ise MERCOSUR, CACM ve

ANDEAN'ın bölge dışı ile yaptıkları ihracat ve ithalatı azaltmadığını aksine artırdığı bulgusuna ulaşarak literatürdeki diğer bulgulardan farklılaşarak bu oluşumların hem bölge içi hem de bölge dışı ile ticaret yaratıcı bölgeselleşme oluşumları oldukları sonucuna varmıştır. Dolayısıyla Amerika kıtasında gelişmekte olan ülkeler arasında tesis edilen bu tür bölgeselleşme oluşumları için elde edilen bulgular, bu oluşumların bölge içi ticareti artırdığı ancak bölge dışı ticareti olumsuz yönde etkilediği şeklinde yorumlanabilir.

ASEAN/AFTA bölgeselleşme oluşumu, Bussiere vd. (2005), Carrere (2006) ve Trotignon (2009)'a göre; bölge içi ticareti artırırken, Tumbarello (2006) ve Jugurnath vd. (2007) göre ise bölge içi ticareti azalmıştır. Soloaga ve Winters (1999) ASEAN'ın bölge içi ticaret kuklasını genellikle negatif tespit etmişler ve bu katsayıların 1987-95 dönemi için azalan bir eğilim sergilediğini belirtmişlerdir. Clarete vd. (2003), bölge içi ticaret kuklasını genellikle pozitif tahmin etmiş yalnızca 1990 ve 1995 yılları için istatistiksel olarak anlamlı bulmuşlardır. Tumbarello (2006), Jugurnath vd. (2007) ve Trotignon (2009), ASEAN/AFTA'nın ihracat ve ithalatını olumlu yönde etkilediğini saptamışlardır. Bu sonuçlara paralel olarak Soloaga ve Winters (1999), ASEAN'nın ihracat üzerindeki etkilerini pozitif ithalat üzerindeki etkilerini ise tahminlerin büyük çoğunluğunda pozitif yönde tespit etmişlerdir. Carrere (2006)'da Soloaga ve Winters (1999) ile uyumlu sonuçlar elde etmiştir. Yalnızca Clarete vd. (2003) AFTA'nın hem ithalat hem de ihracat üzerinde olumsuz ve istatistiksel açıdan anlamlı etkiler yarattığını bulmuşlardır. Diğer taraftan Clarete vd. (2003), SAPTA'nın bölge içi ticareti ve ihracatını olumlu yönde etkilediğini bulmuşlardır. Tumbarello (2006) ise SAPTA'nın hem ihracatını hem de ithalatını pozitif yönde etkilediğini saptamışlardır^{***}.

Tablo 1'den de takip edildiği üzere sonuçlar, bölgeselleşme oluşumlarının ticaret akımları üzerinde farklılaşan etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Farklılaşan bu etkiler,

^{***} Bazı çalışmalar mekansal faktörlerin ticaret akımları üzerindeki etkilerini çekim modelinden yararlanarak araştırmışlardır. Bayraktutan (2004), Kuzey Amerika, Güney Amerika, Uzakdoğu Asya, Avrupa, Güneydoğu Asya, Okyanusya ve Güney Afrika bölgelerinin ticaret akımları üzerindeki etkilerini 49 ülkeden oluşan grup için çekim modeli ile analiz etmiştir. Yatay kesit veriler üzerinden gerçekleştirilen tahminden elde edilen bulgulara göre; ticaret ortağı ülkelerin aynı bölgede olması ticaret akımları üzerinde pozitif etkiler oluşturmaktadır. Pusterla (2006), Afrika, Asya, Avrupa, Okyanusya ve Amerika Kıtalarının ticaret akımları üzerindeki etkisini 108 ülkeden oluşan grup için 1988-03 döneminde çekim modelinden yararlanarak belirlemiştir. Panel veriler üzerinden gerçekleştirilen tahminlerden elde edilen bulgular, ticaret ortağı ülkelerin aynı kıtada yer almalarının ticaret akımlarına olumlu yansıdığını ortaya koymuştur.

çalışmaların ülke grubu, dönemi, ele alınan bağımlı ve bağımsız değişkenleri ve tahmin yöntemlerindeki farklılıklardan kaynaklandığı ileri sürülebilir. Ancak çalışmaların bulguları genel anlamda değerlendirildiğinde bölgeselleşme oluşumlarının bölge içi ticareti pozitif yönde etkilediği ifade edilebilir. Diğer taraftan Amerika ve Afrika kıtasındaki gelişmekte olan ülkeler arasında oluşturulan bölgeselleşme oluşumlarının genellikle bölge dışıyla olan ihracat ve ithalat akımları üzerinde olumsuz etkiler yarattıkları görülmüştür. Bununla birlikte Asya kıtasındaki gelişmekte olan ülkeler arasında oluşturulan AFTA ve SAPTA'nın bölge dışıyla olan ticareti olumlu yönde etkilediği ifade edilebilir. Son olarak gelişmiş ülkeler tarafından oluşturulan bölgeselleşme oluşumlarından EU'nun büyük ölçüde bölge dışı ticareti olumlu yönde; EFTA ve NAFTA'nın ise bölge dışı ticareti genellikle olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

Tablo 1: Bölgeselleşme Oluşumlarının Ticaret Akımları Üzerindeki Etkilerini İnceleyen Çalışmalar ve Sonuçları

Yazar(lar)	Bağımlı ve Temel Değişken(ler)	Ülke Sayısı ve Dönemi	Bölgeselleşme Oluşumları ve Bulgular
Aitken (1973) ¹	EXij, Gi, Gj, Ni, Nj, Dij, Bij, RDVij	12 1951-67	EEC (+/0), EFTA(+/0)
Bergstrand (1985) ¹	EXij, Gi, Gj, Dij, Bij, Eij, RDVij	15 1965-76	EEC(+/0), EFTA(+)
Soloaga ve Winters (1999) ³	IMij, Gi, Gj, Ni, Nj, Ai, Aj, Dij, Bij, Lij, RDVij	58 1980-96	EU(-), EU-EX(+/-/0), EU-IM(+), EFTA(-/0), EFTA-EX(+/0), EFTA-IM(+/0), ASEAN(+/-/0), ASEAN-EX(+), ASEAN-IM(+/-/0), GULFCOP(+/-/0), GULFCOP-EX(-), GULFCOP-IM(+/-/0), NAFTA(+/0), NAFTA-EX(+/-), NAFTA-IM(+), CACM(+), CACM-EX(-), CACM-IM(-), LAIA(+), LAIA-EX(-/0), LAIA-IM(-), ANDEAN(+), ANDEAN-EX(-), ANDEAN-IM(-), MERCOSUR(+), MERCOSUR-EX(+/-/0), MERCOSUR-IM(-)
Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann (2003) ³	EXij, Gi, Gj, Ni, Nj, Dij, Eij, Bij, Lij, RDVij	20 1988-96	EU(+), MERCOSUR(+)
Clarete vd. (2003) ³	EXij, Gi, Gj, Ni, Nj, Ai, Aj, Dij, Bij, RDVij	83 1980-00	ANDEAN(+), ANDEAN-EX(0) ANDEAN-IM(-/0), ECO(+/0), ECO-EX(+/-/0), ECO-IM(+/-/0), EFTA(+), EFTA-EX(+/0), EFTA-IM(-), MERCOSUR(+), MERCOSUR-EX(+), MERCOSUR-IM(0), SAPTA(+), SAPTA-EX(+), SAPTA-IM(0), SPARTECA(+), SPARTECA-EX(+/-/0), SPARTECA-IM(-/0), APEC(+/0), APEC-EX(+), APEC-IM(+), EU(-/0), EU-EX(+), EU-IM(+), CER(0), CER-EX(+/0), CER-IM(+/0), AFTA(+/0), AFTA-EX(-/0), AFTA-IM(-/0), NAFTA(0), NAFTA-EX(-), NAFTA-IM(-)
Croce vd. (2004) ¹	TRij, Gij, Ni, Nj, Dij, Bij, Lij, RDVij	64 1978-01	MERCOSUR(+/0), MERCOSUR-EX(+/-/0), MERCOSUR-IM(+/-/0), NAFTA(+/-/0), NAFTA-EX(+/-/0), NAFTA-IM(+/-/0), CACM(+/0), CACM-EX(+/0), CACM-IM(-/0), ANDEAN(+/0), ANDEAN-EX(+/0), ANDEAN-IM(+/0)
Bussiere vd. (2005) ²	TRij, Gij, Dij, Bij, Lij, RDVij	61 1980-03	EU(+/-/0), ASEAN(+), MERCOSUR(+), CEFTA(+), NAFTA(+/0),
Papazoglou vd. (2006) ²	EXij, Gi, Gj, Ni, Nj, Dij, Bij, RDVij	26 1992-03	EU(+)
Carrere (2006) ³	IMij, Gi, Gj, Ni, Nj, Eij, Bij, RDVij	130 1962-96	EU(+/-), EU-EX(+), EU-IM(+), ANDEAN(+/0), ANDEAN-EX(-/0), ANDEAN-IM(+/-), CACM(+), CACM-EX(+/-/0), CACM-IM(-/0), LAIA(+/0), LAIA-EX(+/-/0), LAIA-IM(-), MERCOSUR(+/-/0), MERCOSUR-EX(+/-/0), MERCOSUR-IM(+/-), NAFTA(+/-/0), NAFTA-EX(+/-/0), NAFTA-IM(+/-/0), ASEAN(+), ASEAN-EX(+/0), ASEAN-IM(+/-/0),

Rojid (2006)2	EXij, Gi, Gj, Ni, Nj, Dij, Eij, Bij, Lij, RDVij	147 1980-01	ANDEAN(+), ANDEAN-EX(-), ANDEAN-IM(-), APEC(+), APEC-EX(+), APEC-IM(+), CACM(+), CACM-EX(-), CACM-IM(-), CER(+), CER-EX(-), CER-IM(+), COMESA(+), COMESA-EX(-), COMESA-IM (-), EFTA(+), EFTA-EX(0), EFTA-IM(-), EU(-), EU-EX(+), EU-IM(+), MERCOSUR(+), MERCOSUR-EX(-), MERCOSUR-IM(-), NAFTA(0), NAFTA-EX(-), NAFTA-IM(-), SADC(+), SADC-EX(+), SADC-IM(-), SPARTECA(+), SPARTECA-EX(+), SPARTECA-IM(-)
Tumbarello (2006)3	IMij, Gi, Gj, PGi, PGj, Dij, Bij, Lij, RDVij	182 1984-03	ASEAN(-/0), ASEAN-EX(+), ASEAN-IM(+), CER(+/0), CER-EX(+/0), CER-IM(+/-/0), SAPTA(0), SAPTA-EX(+), SAPTA-IM(+/0), ASEAN6(0), ASEAN6-EX (+), ASEAN6-IM (+), APEC(+), APEC-EX(+), APEC-IM(+), EU15(-), EU15-EX(+), EU15-IM(+), EAEC-EX(+), EAEC-IM(-), MERCOSUR(+), MERCOSUR-EX(+), MERCOSUR-IM(-), NAFTA(+), NAFTA-EX(-), NAFTA-IM(+),
Sandberg vd. (2006)1	EXij, PGi, PGj, Ni, Nj, Dij, Lij, RDVij	16 1980-96	CARICOM(+)
Jugumath vd. (2007)2	IMij, Gi, Gj, Ni, Nj, Ai, Aj, Ei, Ej, Dij, Lij, RDVij	26 1980-00	ASEAN(-/0), ASEAN-EX(+), ASEAN-IM(+), CER(+/0), CER-EX(+), CER-IM(+/0), APEC(+), APEC-EX(-/0), APEC-IM(-/0), MERCOSUR(+), MERCOSUR-EX(-), MERCOSUR-IM(-), NAFTA(+/0), NAFTA-EX(-), NAFTA-IM(0)
Recalde vd. (2008)2	IMij, Gi, Gj, PGi, PGj, Dij, Bij, Lij, RDVij	126 1990-00	MERCOSUR(+/0), MERCOSUR-EX(-), MERCOSUR-IM(-), NAFTA(+/-/0), NAFTA-EX(+/-/0), NAFTA-IM(+/-/0), EU(+/-/0), EU-EX(+/-), EU-IM(+/-), CARICOM(-/0), CARICOM-EX(+/0), CARICOM-IM(-/0), CER(+/0), CER-EX(-/0), CER-IM(+/-/0)
Trotignon (2009)2	EXij, Gi, Gj, Eij, Bij, Lij, RDVij	50 1986-05	RTA(+), RTA-EX(+), RTA-IM(+), ANDEAN(+), ANDEAN-EX(+), ANDEAN-IM(+), AFTA(+), AFTA-EX(+), AFTA-IM(+), CACM(+), CACM-EX(+), CACM-IM(+), EU(+), EU-EX(+), EU-IM(+), EMU(+), EMU-EX(+), EMU-IM(+), MERCOSUR(+), MERCOSUR-EX(+), MERCOSUR-IM(+), NAFTA(+), NAFTA-EX(-), NAFTA-IM(+)
Martinez-Zarzoso vd. (2009)3	EXij, Gi, Gj, Ni, Nj, Dij, Bij, Lij, RDVij	47 1980-99	EU(+/-/0), EU-EX(+/-/0), EU-IM(+/-/0), NAFTA(+/-/0), NAFTA-EX(+/-/0), NAFTA-IM(+/-/0), CACM(+/0), CACM-EX(+/-/0), CACM-IM(+/-/0), CARICOM(+/-/0), CARICOM-EX(+/-/0), CARICOM-IM(-/0), MAGREB(+/-/0), MAGREB-EX(+/-/0), MAGREB-IM(+/-/0), EUMED(+/-/0), EUMED-EX(+/-/0), EUMED-IM(+/-/0)

Not: Tabloda + ve - ilgili katsayının işaretini ve aynı zamanda istatikselsel açıdan anlamlılığını ifade ederken 0 ise katsayının istatikselsel açıdan anlamsızlığını göstermektedir. Ayrıca çalışmalar kullandıkları yöntemler açısından 1: Yatay Kesit, 2: Panel Veri ve 3: Yatay Kesit ve Panel Veri şeklinde sınıflandırılmıştır. Son olarak Tabloda i ve j sırasıyla ihracatçı ve ithalatçı ülkeyi EX: İhracat, IM: İthalat, TR: Toplam Ticaret, G: GSYİH veya GSMH, N: Nüfus, A: Yüz Ölçümü, D: Uzaklık B: Ortak Sınır Kuklasını, L: Ortak Dil Kuklasını, E:Döviz Kurunu ve RDV:Bölgesel Oluşum Kuklalarını ifade etmektedir.

Sonuç

1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'ların başında EC'nin 1992 hedefi ve bu hedefi gerçekleştirmenin yanı sıra parasal birliği de tamamlaması; ABD'nin bölgeselleşme içinde yer alarak Meksika ve Kanada ile NAFTA'yı oluşturması dünyanın her bölgesinde bölgeselleşme eğilimlerinin yükselmesine neden olmuştur. Bölgeselleşme ise dünya gündeminde yeni bir fenomen değildir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da görece serbest ticaret düzeninin oluşmasına 1860 yılında imzalan İngiltere-Fransa ticaret anlaşması ile başlayan ve bu anlaşmanın teşvik ettiği ticaret anlaşmaları ağı katkı sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ticaret anlaşmalarındaki artışı engellemiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ise hem GATT'da yürütülen çok taraflı ticaret görüşmeleri hem de 1957 yılında EEC'nin oluşturulması ile başlayan bölgeselleşme eğilimleri birlikte devam etmiştir. Avrupa'da EFTA'nın kurulması Güney Amerika, Afrika, Asya kıtalarında bölgeselleşme hareketlerinin oluşmasına neden olmuştur. GATT'ın Uruguay raundunun tamamlanmasını takiben 1995 yılına WTO kurulmuştur. WTO'nun kurulması ile birlikte yalnızca mal ticaretini değil aynı zamanda hizmet ticaretini de düzenleyen çok taraflı hükümlerde uygulamaya geçirilmiştir. Bu durum mal ticaretini kapsayan bölgesel ticaret anlaşmalarına 1995'den itibaren hizmet ticaretini kapsayan bölgesel ticaret anlaşmalarının yapılmasını sağlamıştır.

Günümüze kadar gerçekleşen bölgeselleşme deneyimleri, konuya olan akademik ilgiyi de önemli ölçüde artırmıştır. Bu çerçevede bölgeselleşmenin ticaret akımların üzerinde oluşturduğu etkileri ele alan geniş bir literatür oluşmuştur. Bölgeselleşmenin ticaret akımları üzerindeki etkilerini çekim modeli irdeleyen çalışmalar Aitken (1973) ile başlamış özellikle yeni bölgeselleşme süreci ile birlikte artış göstermiştir. Çalışmada çekim modelini kullanarak bölgeselleşme oluşumlarının ticaret üzerindeki etkilerini irdeleyen çalışmalar incelenmiştir. Günümüz dünyasında bölgeselleşme deneyimleri Avrupa, Amerika ve Asya olmak üzere üçlü bir yapı sunmaktadır. Dolayısıyla ampirik çalışmalar da bu üçlü yapıyı yansıtmaktadır.

Bölgeselleşmenin ticaret üzerinde yarattığı etkileri inceleyen çalışmalar, EU, EFTA, NAFTA, MERCOSUR, ANDEAN, CACM, AFTA ve SAPTA gibi bölgeselleşme oluşumlarına sıklıkla yer vermişlerdir. Çalışmalardan elde edilen bulgulardan hareketle bölgeselleşme oluşumlarının ticaret akımları üzerinde farklılaşan sonuçlar yarattığı ifade edilebilir. Ancak çalışmalar bölgeselleşme oluşumlarının bölge içi ticaretlerini büyük ölçüde olumlu yönde etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır. Diğer taraftan bölgeselleşme olu-

şumları bölge dışı ile gerçekleştirilen ticaret üzerinde farklı etkiler meydana getirmiştir. Şöyle ki; gelişmekte olan Amerika ve Afrika ülkeleri tarafından kurulan bölgeselleşme girişimleri, bölge dışı ile olan ticarete olumsuz yönde tesir etmiştir. Asya'daki gelişmekte olan ülkelerin kurdukları ASEAN/AFTA ve SAPTA için gerçekleştirilen tahminler, bu oluşumların bölge dışı ile olan ticareti teşvik ettiğini ortaya koymaktadır. Bölge dışı ile olan ticareti gelişmiş ülkeler tarafından oluşturulan EEC/EU'nun büyük ölçüde olumlu, EFTA ve NAFTA'nın ise genellikle olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Ampirik çalışmaların farklı sonuçlar ortaya koyması, çalışmaların kullandıkları ülke grubu, dönemi, bağımlı ve bağımsız değişkenleri ve tahmin yöntemlerindeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak dünya ekonomisinde olası kriz ve savaş gibi istisnai durumların dışında dünya ticaretinde olumlu gelişmelerin yaşanacağı beklenmektedir. Bu gerçek altında ülkelerin bir yandan çok taraflı ticaret görüşmeleri yolu ile serbest ticaret sistemine katkı yaparlarken, ticaretten daha fazla pay almak için de bölgeselleşme hareketlerine katılma eğilimlerini sürdürecekleri ifade edilebilir.

Kaynakça

- Aitken, Norman D. (1973), "The Effect of the EEC and EFTA on European Trade: A Temporal Cross-Section Analysis", *The American Economic Review*, 63 (5), 881-892.
- Baldwin, Richard (1997), "The Causes of Regionalism", *The World Economy*, 20 (7), 865-888.
- Baldwin, Richard (1999), "A Domino Theory of Regionalism", [(Eds) J. Bhagwati vd. (1999), *Trading Blocs Alternative Approaches to Analyzing Preferential Trade Agreements*, The MIT Press, London] içinde 479-502.
- Baldwin, Richard (2006), "Multilateralising Regionalism: Spaghetti Bowls as Building Blocs on the Path to Global Free Trade", *The World Economy*, 29 (11), 1451-1518.
- Baldwin, Richard (2007), "Managing the Noodle Bowl: The Fragility of East Asian Regionalism", *Asian Development Bank Working Paper Series on Regional Integration*, 7 <http://www.adb.org/documents/papers/regional-economic-integration/WP07-Baldwin.pdf> (Erişim Tarihi: 29.09.2011).
- Baldwin, Richard (2008a), "Big-Think Regionalism: A Critical Survey", *National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper*, 14056.
- Baldwin, Richard (2008b), "Lessons from The European Spaghetti Bowl", *Multilateralising Asian Regionalism Conference*, September 18-19, Tokyo, Japan,

<http://www.adbi.org/files/2008.09.18.cpp.baldwin.european.spaghetti.bowl.presentation.pdf>
(Erişim Tarihi: 01.07.2011).

- Bayraktutan, Yusuf (2004), "Global Ekonomide Temel Yönelimler ve Mekansal Faktörler", *İktisat, İşletme ve Finans*, 19 (217), 110-123.
- Bayraktutan, Yusuf (2010), *Global Ekonomide Bütünleşme Trendleri Bölgeselleşme ve Küreselleşme*, 6. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti, Ankara.
- Bergstrand, Jeffrey H. (1985), "The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence", *The Review of Economics and Statistics*, 67 (3), 474-481.
- Bhagwati, Jagdish (1968), "Trade Liberalization among LDCs, Trade Theory and GATT Rules", [(Eds) J., N., Wolf (1997), *Value, Capital and Growth*, Oxford University Press, Oxford] içinde 21-43.
- Bhagwati, Jagdish (1991), *The World Trading System at Risk*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Bhagwati, Jagdish (1993), "Regionalism and Multilateralism: An Overview", [(Eds) J. De Melo; A. Panagariya (1993), *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge University Press, Cambridge] içinde 22-51.
- Bhagwati, Jagdish (1995), "U.S. Trade Policy: The Infatuation with Free Trade Areas", [(Eds) J. Bhagwati; A. O. Krueger (1995), *The Dangerous Drift to Preferential Trade Agreements*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington DC]
- Bhagwati, Jagdish and Panagariya, Arvind (1996), "The Theory of Preferential Trade Agreements: Historical Evolution and Current Trends", *The American Economic Review*, 86 (2), 82-87.
- Bouzas, Roberto (2005), "The "New Regionalism" and the Free Trade Area of the Americas: A Less Benevolent View", *CEPAL Review*, 85, 7-18.
- Burfisher, Mary E. ve diğerleri (2003), "Regionalism: Old and New, Theory and Practice", *The International Agricultural Trade Research Consortium (IATRC) Conference*, June 23-26, Capri, Italy.
- Bussière, Matthieu vd. (2005) "Trade Integration of Central and Eastern European Countries Lessons from a Gravity Model", *European Central Bank (ECB) Working Paper Series*, 545.
- Carrere, Celine (2006), "Revisiting the Effects of Regional Trade Agreements on Trade Flows with Proper Specification of The Gravity Model", *European Economic Review*, 50 (2), 223-247.
- Clarete, Ramon vd. (2003), "Asian Regionalism and Its Effects on Trade in the 1980s and 1990s", *Journal of Asian Economics*, 14 (1), 91-129.

- Cooper, C. A and Massell B., F. (1965), "Towards a General Theory of Customs Union for Developing Countries", *The Journal of Political Economy*, 73 (5), 461-476.
- Cosbey, Aaron vd. (2004), "The Rush to Regionalism: Sustainable Development and Regional/Bilateral Approaches to Trade and Investment Liberalization", Scoping Paper Prepared for the International Development Research Centre, Canada, Winnipeg: International Institute for Sustainable Development http://www.idrc.ca/uploads/user-S/11129781931trade_rush_region.pdf (Erişim Tarihi: 01.07.2011).
- Croce, Enzo vd. (2004), "Performance of Western Hemisphere Trading Blocs: A Cost-Corrected Gravity Approach", *IMF Working Paper*, WP/04/109.
- De Melo, Jaime vd. (1992), "Regional Integration Old and New", *World Bank Policy Research Working Paper*, 985.
- Ertürk, Emin (2002), *Uluslararası İktisadi Birleşmeler*, 3. Baskı, Vipaş A.Ş., İstanbul.
- Gehrels, Franz (1956-1957), "Customs Unions from A Single-Country Viewpoint", *The Review of Economic Studies*, 24 (1), 61-64.
- Genç, Murat Can (2011), *Bölgeselleşme ve Bölgeselleşmenin Ticaret Akımları Üzerindeki Etkisinin Çekim Modeli İle Analizi*, (Basılmamış Doktora Tezi), KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Grilli, Enzo (1997), "Multilateralism and Regionalism: A Still Difficult Coexistence", [(Eds) R. Faini; E. Grilli (1997), *Multilateralism and Regionalism after the Uruguay Round*, Macmillan Press Ltd., London] içinde 194-233.
- Grilli, Enzo (1997), "Multilateralism and Regionalism: A Still Difficult Coexistence", [(Eds) R. Faini; E. Grilli (1997), *Multilateralism and Regionalism after the Uruguay Round*, Macmillan Press Ltd., London] içinde 1-18.
- Irwin, Douglas A. (1993), "Multilateral and Bilateral Trade Policies in the World Trading System: An Historical Perspective", [(Eds) J. De Melo; A. Panagariya (1993) *New Dimensions in Regional Integration*, Cambridge University Press, Cambridge] içinde 90-119.
- Johnson, Harry G. (1965), "An Economic Theory of Protectionism, Tariff Bargaining and the Formation of Customs Unions", *The Journal of Political Economy*, 73 (3), 256-283.
- Jugurnath, Bhavish vd. (2007), "Asia/Pacific Regional Trade Agreements: An Empirical Study", *Journal of Asian Economics*, 18 (6), 974-987.
- Karlık, S. Rıdvan (2002), *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar*, 5. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Lazer, David (1999), "The Free Trade Epidemic of the 1860s and Other Outbreaks of Economic Discrimination", *World Politics*, 51 (4), 447-483.
- Linneman, Hans (1966), *An Econometric Study of International Trade Flows*, North Holland, Amsterdam.
- Lipsey, Richard G. (1957), "The Theory of Customs Unions: Trade Diversion and Welfare", *Economica*, 24 (93), 40-46.

- Lipsey, Richard G. (1960), "The Theory of Customs Unions: A General Survey", *The Economic Journal*, 70 (279), 496-513.
- Lloyd, Peter (2002), "New Bilateralism in the Asia-Pacific", *The World Economy*, 25 (9), 1279-1296.
- Lloyd, Peter J. and Maclaren, Donald (2004), "Gains and Losses from Regional Trading Agreements: A Survey", *The Economic Record*, 80 (251), 445-467.
- Mansfield Edward, D. and Milner, Helen V. (1999), "The New Wave of Regionalism", *International Organization*, 53 (3), 589-627.
- Martinez-Zarzoso, Inmaculada and Nowak-Lehmann, Felicitas (2003), "Augmented Gravity Model: An Empirical Application to Mercosur-European Union Trade Flows", *Journal of Applied Economics*, 6 (2), 291-316.
- Martinez-Zarzoso, Inmaculada vd. (2009), "Are Regional Trading Agreements Beneficial? Static and Dynamic Panel Gravity Models", *North American Journal of Economics and Finance*, 20 (1), 46-65.
- Meade, James E. (1955), *The Theory of Customs Union*, Amsterdam: North Holland Publishing Company.
- Mistry, Percy S. (1995), "Open Regionalism: Stepping Stone or Millstone toward an Improved Multilateral System?", [(Eds) J. J. Teunissen (1995), *Regionalism and the Global Economy: The Case of Latin America and the Caribbean*, FONDAD, The Hague] içinde 11-25 <http://www.fondad.org/uploaded/LAC%20Regionalism/LAC%20Regionalism-Contents-Authors.pdf> (Erişim Tarihi: 01.07.2011).
- Nebioğlu, Hüsamettin (1997), "Bölgeselleşme Hareketleri Bağlamında 21. Yüzyılda Türkiye", *Devlet Planlama Teşkilatı*, Ankara <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/nebioglh/bolge.html> (Erişim Tarihi: 29.09.2011).
- Panagariya, Arvind (1999), "The Regionalism Debate: An Overview", *The World Economy*, 22 (4), 477-511.
- Panagariya, Arvind and Srinivasan, T. N. (1998), "The New Regionalism: a Benign or Malign Growth?", [(Eds) J. Bhagwati; M. Hirsch (1998), *The Uruguay Round and Beyond*, Springer-Verlag, Berlin] içinde 221-240.
- Papazoglou, Christos vd. (2006), "A Gravity Model Forecast of the Potential Trade Effects of EU Enlargement: Lessons from 2004 and Path-dependency in Integration", *The World Economy*, 29 (8), 1077-1089.
- Pomfret, Richard (1997), *The Economies of Regional Trading Arrangements*, Oxford University Press, New York.

- Pusterla, Fazia (2006), "Regional Integration Agreements: Impact, Geography and Efficiency", European Trade Study Group (ETSG) Eight Annual Conference, 7-9 September, Vienna, Austria, <http://www.etsg.org/ETSG2006/papers/PUSTERLA.pdf> (Erişim Tarihi: 01.07.2011).
- Recalde, María Luisa vd. (2008), "Gravity Equation and Trade Agreements: A Different Econometric Approach", *Revista de Economía y Estadística*, XLVI (2), 83-104.
- Rojid, Sawkut (2006), "COMESA Trade Potential: A Gravity Approach", *Applied Economics Letters*, 13 (14), 947-951.
- Ruiz-Dana, Alejandra ve diğerleri (2007), "Regional Integration, Trade and Conflict in Latin America", http://www.iisd.org/pdf/2007/tas_rta_latin_america.pdf (Erişim Tarihi: 29.09.2011).
- Sandberg, H. Mikael vd. (2006), "History, Regionalism, and CARICOM Trade: A Gravity Model Analysis", *Journal of Development Studies*, 42 (5), 795-811.
- Seyidoğlu, Halil (2009), *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama*, 17. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- Snape, Richard H. (1996), "Trade Discrimination-Yesterday's Problem?", *The Economic Record*, 72 (219), 381-396.
- Soloaga, Isidro and Winters, Alan L. (1999), "How Has Regionalism in the 1990s Affected Trade?", *World Bank Policy Research Working Paper*, 2156.
- Tinbergen, Jan (1962), *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*, The Twentieth Century Fund, New York.
- Trotignon, Jerome (2009), "Are the New Trading Blocs Building or Stumbling Blocks? A Gravity Model Using Panel Data", *Groupe d'Analyse et de Théorie Économique (GATE) Working Paper*, 09-33.
- Tumbarello, Patrizia (2006), "Are Regional Trade Agreements in Asia Stumbling or Building Blocks? Some Implications for the Mekong Countries", *Accelerating Development in the Mekong Region—the Role of Economic Integration Seminar*, June 26-27, Siem Reap, Cambodia.
- Viner, Jacob (1950), *The Customs Union Issue*, New York: Carnegie Endowment For International Peace.
- Whalley, John (1996), "Why Do Countries Seek Regional Trade Agreements?", *National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper*, 5552.
- Whalley, John (2008), "Recent Regional Agreements: Why So Many, Why So Much Variance in Form, Why Coming So Fast, and Where Are They Headed?", *The World Economy*, 31 (4), 517-532.
- WTO (2010a), "Regional Trade Agreements: Facts And Figures", http://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/regfac_e.htm (Erişim Tarihi: 03.11.2010).

WTO (2010b), "List of all RTAs", <http://rtais.wto.org/UI/PublicAllRTAList.aspx> (Erişim Tarihi: 03.11.2010).

WTO (2011), "Some Figures on Regional Trade Agreements Notified to the GATT/WTO and in Force", <http://rtais.wto.org/UI/publicsummarytable.aspx> (Erişim Tarihi: 28.09.2011).